

Turizm Akademik Dergisi

Tourism Academic Journal

www.turizmakademik.com

Kültürel Mirasın Uzamsal Boyutunda Göbeklitepe'nin Ruhu*

Hatice GÜÇLÜ NERGİZ^{a**}, Fidel TOKER^b, Meryem AKOĞLAN KOZAK^c

^a Kocaeli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Kocaeli, E-mail:hg.nergiz@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8848-7014

^b Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, Uluslararası İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Ankara, E-mail: fidelcann@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1261-8946

^c Anadolu Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Eskişehir, E-mail: mkozak@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0577-1843

Öz

Günümüzde tarihi ve kültürel keşif alanları, turistik mekânlara ve destinasyonlara dönüşmüştür. Genius loci/ yerin ruhu kavramı, mekânın benzersizliğini, yerin farklılığını vurgulayarak o yerin özünü/ ruhunu betimler. Bu çalışmanın amacı, turizme açık tarihi ve kültürel alanlarda yerin ruhu olgusunu, toplumun kültürel mirası ve sosyal hafızasını oluşturan somut ve somut olmayan unsurlardan yola çıkarak belirlemektir. Çalışmanın teorik altyapısı, Norberg-Schulz'un yer teorileriyle yerin ruhu kavramı ile Jiang ve Lin'in yerin ruhunun algılanmasına yönelik geliştirdiği kavramsal modele dayanmaktadır. Nitel araştırma yöntemine göre tasarlanan çalışmada bulgular, yazılı ve görsel kaynakların karşılaştırmalı bir değerlendirmesinden elde edilmiştir. Çalışmada bu doğrultuda, tarihin ve insanlığın sıfır noktası olan Göbeklitepe örneği ele alınmıştır. Araştırma sonucunda, Göbeklitepe'nin ruhunu betimleyen fiziki atmosfer, arkeolojik kültür ve ruhani mekân öğeleri tanımlanmıştır. Arkeolojik buluntuların ve fiziki yapının insanda yarattığı hisle yere bir kimlik tanımladığı, Göbeklitepe'nin de böylelikle karakter kazandığı sonucuna varılmıştır. Yerin ruhu teorisine dayanan bu tanımlayıcı araştırmada uyarlanan model, turizmin geliştiği diğer tarihi ve kültürel alanlarda da yerin ruhunu belirlemede kullanılabilir bir model önerisi niteliğindedir. En belirgin örnekler seçilmişse de mekâna özgü tüm arkeolojik ve fiziki özelliklerle manevi izlerin kapsama alınamaması bir sınırlılıktır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Miras, Yerin Ruhu, Göbeklitepe, Toplumsal Bellek.

The Spirit of Göbeklitepe in The Spatial Dimension of Cultural Heritage

Abstract

Nowadays, historical and cultural discovery sites have been transformed into touristic places and destinations. The concept of genius loci/ spirit of place describes the substance / spirit of a place by emphasizing the uniqueness of the place, the uniqueness of the place. The aim of this study is to identify the phenomenon of the spirit of place in historical and cultural sites open to tourism, based on the tangible and intangible elements that constitute the cultural heritage and social memory of the society. The theoretical background of the study is based on the concept of the spirit of place in Norberg-Schulz's theories of place and the conceptual model developed by Jiang and Lin for the perception of the spirit of place. The findings of the study, which was designed according to the qualitative research method, were obtained from a comparative evaluation of written and visual sources. In this direction, Göbeklitepe, the ground zero of history and humanity, was taken as an example. As a result of the research, the physical atmosphere, archaeological culture and spiritual space elements that describe the spirit of Göbeklitepe were defined. It has been concluded that archaeological finds and physical structure define an identity for the place with the feeling they create in people, and Göbeklitepe gains character in this way. The model adapted in this descriptive research, based on the spirit of place theory, is a model that can be used to identify the spirit of place in other historical and cultural sites where tourism is developing. Although the most prominent examples were selected, it is a limitation that not all archaeological and physical features and spiritual traces specific to the place were included.

Keywords: Cultural Heritage, Genius Loci, Göbeklitepe, Social Memory.

JEL CODE: L80, L83, L84

Makalenin Geçmişi:

Gönderim Tarihi : 17.08.2023

Düzeltilme : 30.10.2023

Kabul : 21.11.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Güçlü Nergiz, H., Toker, F., Akoğlan Kozak, M. (2023). Kültürel Mirasın Uzamsal Boyutunda Göbeklitepe'nin Ruhu, Turizm Akademik Dergisi, 10 (2), 179-195.

* Bu araştırma etik kurul kararı gerektirmeyen araştırmalar arasında yer almaktadır.

** Sorumlu yazar e-posta: hg.nergiz@kocaeli.edu.tr

GİRİŞ

Kültürel miras kavramı, toplumun kültürel birikimiyle oluşan toplumsal belleği ve kimliği ifade eder. Bu kavramı oluşturan kültür ve miras terimlerinden kültür, toplumun tarihsel gelişim sürecindeki maddi manevi tüm değerlerin birikimidir ve süreğendir. Yere, bireye ve duruma göre biçimlenip dönüşen kültürün doğasında canlılık ve devinim vardır. Miras ise durağandır ve geçmişte kalanı ya da geçmişten arta kalanı ifade eder (Ölçer Özünel, 2013: 15). Toplumsal kimliği belirleyecek bir kültürel birikimin oluşması, maddi manevi tüm mirasın kuşaklar boyu aktarılabilmesine bağlıdır. Kültürel birikimle oluşan toplumsal bellek, her toplumun eğitim ve davranışlar yoluyla nesilden nesile koruyarak aktardığı kimliğidir (Horata, 2017: 118).

Dünyayı meydana getiren farklı toplumlar, onlara ait kimlikler ve bu kimliklerin oluşturduğu kültür mozaığı, insanlığın dokusudur ve özenle korunmalıdır. Maddi manevi tüm öğeleriyle muhafaza edilen, toplumda bir devamlılık hissi yaratan kimlikle belleğin, diğer bir deyişle kültürel birikimin/mirasın tümüyle korunması, günümüzde destinasyona dönüşen tarihi mekânlarda ve arkeolojik keşif alanlarında bilhassa önem arz etmektedir. UNESCO'nun 1972 yılındaki kültürel miras tanımında miras unsurları "tarih, sanat ve bilim bakımından evrensel değere sahip mimari eserler, buralarda yer alan resimler ve yazılar, arkeolojik karakterli yapılar, mağaralar, harabeler ve bunlarla bütünlük kazanan doğal çevre" olarak belirlenmiştir. Sayılan maddi unsurlara kültürel mirasın somut olmayan parçaları, "uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar" da eklenmiştir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022).

Turizm araştırmalarına da konu olan mirasın somut unsurlarından kültürel mekânlar, mimarlık teorilerinden yer teorisinin anahtar kavramı yerin ruhu/genius loci (Norberg-Schulz, 1979) açısından turizm araştırmacılarının da ilgisini çekmiştir (Christou, Farmaki, Saveriades & Spanou, 2019).

Yerin ruhu özellikle mekânların benzersizlik ve farklılık arz ettiği sıra dışı ve özgün yerlerde anlam bulan bir kavramdır (Borkowski, Seweryn & Grabińska, 2017). Steele (1981) yerin ruhunu, "bir yerin karakterinin orada bulunan insanlarda yarattığı his ve orada yaşayanlara da bu hissin bir kimlik tanımlaması" biçiminde ifade eder. Yerin ruhu kavramıyla ilgili, turizm destinasyonlarının fiziksel özelliklerinin incelendiği araştırmalar çoğunluktadır (Christou ve ark., 2019). Mimarlıktaki yer teorisi ve yerin ruhu kavramı (Norberg-Schulz, 1979), turizmde sadece mekânın fiziksel nitelikleriyle ele alınmış; geçmişin kaydı, sanat eserleri,

sesler, renkler, kokular gibi unsurların birleşimiyle oluşan ve yerin ruhunu tasvirleyen farklı yollar (Borkowski ve ark., 2017) birden fazla boyutla ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Kendine özgü bir karaktere ve ruha sahip olmasından ötürü her yer, diğer adıyla uzam sadece somut öğelerle değil onu asıl kimliğine kavuşturacak somut olmayan bileşenlerin de yer aldığı çok boyutlu bir modelle tasvir edilmelidir.

Bu çalışmada, tarihi ve kültürel keşif alanlarından uygarlık tarihine damga vuran, Schmidt'in eserine (2007) verdiği adıyla *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı: Göbeklitepe* örneğinde yerin ruhunu betimleyen yönler tanımlanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın temel amacı, gizemli yönüyle araştırmalara konu olan, bilinen en eski yerleşim yeri Göbeklitepe'nin ruhundaki somut ve somut olmayan unsurlara dayanarak çok boyutlu bir kavramsal model oluşturmaaktır. Araştırmanın turizm literatüründe yerin ruhuna ilişkin var olan boşluğu gidermedeki katkısı iki yönlüdür. İlk olarak, rasyonel biçimde ortaya konulması zor olan yerin ruhu kavramının kazı çalışmaları devam eden Göbeklitepe arkeolojik alanında ele alınmasıdır. Diğer katkısı ise turizmde sınırlı sayıda çalışmayla (Christou ve ark., 2019; Fadamiro & Adedeji, 2016; MacLeod, 2021; Raimondo, Rea & Wang, 2022; Silva, 2015) tek boyutta incelenen bu konunun Jiang ve Lin'in (2020) kavramsal modelinden hareketle Göbeklitepe özelinde çok boyutlu olarak yeniden uyarlanmasıdır. Sunulan modelle, çalışmanın sonraki kültürel miras araştırmalarına temel sağlayacağı düşünölmektedir. Bu kapsamda Göbeklitepe için yer kavramı öncelikle coğrafî, jeolojik, fiziki yönden boyutsal mekân olarak incelenecek, ardından psikolojik ve ruhsal ilintiler bütününü içerecek bir algısal mekân boyutuyla ele alınacaktır.

LİTERATÜR

Kültürel Miras ve Turizmde Yerin Ruh

"Yer kavramı genel yaklaşımla insan deneyimini barındıran mekânlar olarak kabul edilir" (Usta, 2020: 25), yer kavramında his söz konusudur MÖ 4. yüzyılda Aristoteles, yerin kendine mahsus oluşundan, içsel gücünden, kapsayıcı karakterinde bulunan özel güçle niteliksel bakımdan nedensizce farklılaşabilmesinden ve bir ortam olarak karmaşıklığından bahseder. 17. ve 18. yüzyılın Batılı filozofları ve bilim adamları ise yeri, evrensel mekânın geçici bölmeleri biçiminde görüp ona niceliksel bir doğal homojenlik atfederler (Casey, 1998). Saflık ya da karışım, her iki durumda da yer kavramının kendine özgülüğünü ortaya koyan, mekânın insanla kurduğu bilişsel-fiziksel ilişkidir.

Yüksel'in (2019: 343) ifadesiyle "turizm, maddiden çok manevi bir yolculuktur". Bu yolculukta gidilen yer kadar, kişiyi yolculuk etmeye yöneltten ve onu gittiği

Yere çeken sebepler de önemlidir. Yaşamın; fiziksel, sosyal, psikolojik, felsefi, tarihsel, çevresel, ideolojik vb. birçok boyutuyla ilgili izler taşıyan mekânlar, yaşanmışlıklar barındırır (Usta, 2020). Yerin ruhuna te-kabül eden gidilen yerin yaşanmışlıkları, giden kişinin-kine karışıkça, o yerin tüm çekim unsurları tarihsel ve kültürel birikimle bezendikçe yolculuğun maneviyatı, ziyaret yerinin ruhu önem kazanır. ICOMOS'ta (ICOMOS, 2022) belirlenen ilkelere göre 'miras'; yerin ru-hundaki maneviyata, düşünceye, insanlara ve somut olmayan unsurlara (*anılar, anlatılar, yazılı belgeler, festivaller, merasimler, dini törenler, geleneksel bilgiler, değerler, dokular, renkler ve kokular*) atıfta bulunan boyutu; 'yer' ise coğrafi bir alanı, fiziksel bir ortamı çağrıştıran maddi boyutu (*sitler, yapı toplulukları, pey-zajlar*) oluşturur (Turgeon, 2009'den aktaran Ben Hadj Salem & Chtara, 2018).

Bir yerin manevi ve kültürel dokusu, geleneksel değerleri, ortamın havası, kokusu, peyzajı turistik ve rekreasyonel deneyimlere eşlik eder. Tarihsel ve kültü-rel mirasın aktarımında mekânların ruhunu algılama duyarlılığının bireylere özellikle ziyaret deneyimleri sırasında kazandırılması, geçmişle farklı bir ilişkinin kurulmasını sağlayacak gerçek bir sosyal etkileşim ara-cı olacaktır. Hegel, *Tinin Fenomenolojisi* adlı eserinde tin (ruh) kavramını, kendinin bilincine varmak olarak tanımlar ve bireyin bu bilince aklın yürüyüşü yoluyla adım adım vardığını belirtir (Warburton, 2017: 195). Yerin ruhunu keşfetmek, ziyareti esnasında bireyi mekânla bütünleştiren bir akıl yürüyüşüdür. İnsanın yerle kurulan bağı, bu yürüyüş sırasında koku, görüntü, ses gibi öğelerin oluşturduğu auranın, bireyi mekâna dâhil etmesiyle başlar ve mekânın tüm yaşanmışlıkları, tarihsel bir gezinti havasında aşama aşama insanın zih-ninde canlanır. Böylelikle yer, ruhunu hissettirir. Tu-rizm bağlamında ise bu ruh, yerin ziyareti esnasında o mekânın ziyaretçisine duyumsattıkları, gezinti anlarını büyüdü kılan bir tadın, akılda kalan bir renk, koku veya bir dokunun ona çağrıştırdıklarıdır. Özellikle, tarihi sit alanlarındaki tüm izlerin mirasa ilmek ilmek işlen-me-siyle ziyaret sonrasında turistik deneyimin ziyaretçide bıraktığı his belirginleşir. Mekânda gezinti, o mekânın mistik havasının solunması ziyaretçiyi geçmişe götü-rebilir, yerin ruhunu hissetmesi için götürmelidir de. Hatta mistik coğrafyalarda, yerel halk geçmişin izlerini farkında olmadan inanışlarıyla günlük yaşam biçimleri ve gelenekleriyle sürdürüp yaşatarak geçmişin ruhunu bugüne dercedebilmektedir.

Arkeolojik alanlarda tarihin izini sürmek, geçmişin gelenek-göreneklerini ve kültürünü günümüze taşı-mak; buluntuları özenle tarihleyip müzelerde sergile-mek gibi bir durağanlıkla değil, geçmişte onları üreten, kullanan ve günümüze aktarmak üzere muhafaza ede-nin yeteneğini, bilgisini, geleceğini ve birikimini bü-

tünüyle koruyacak bir sürengenlikle olmalıdır. Uzamla ilişkilendirilen kültür mirasının sürdürülebilirliği de uygun şekilde muhafazasına ve özenle aktarılabilmesi-ne bağlıdır. İnsanın mekânla kurduğu ilişkinin kalıcı ve işlevsel hale gelmesindeki en önemli sosyal etkileşim aracı turizm ve rekreasyondur. Rekreasyonel etkinlik-lerden oluşan turistik deneyimler, kültürel çeşitliliği ve özgünlüğü koruyarak kültür mirasının en doğal ve etkili biçimde tanıtımına/aktarımına aracılık eder. Bu aktarımda yerin ruhuna ve mekâna özgü unsurlara saygı, esastır.

Alanyazında, teorik temellerinin mimarlık alanın-da atıldığı kabul edilen yer ve yerin ruhu kavramının, turizm pazarlama endüstrisinde genelde bir destinas-yon markasını tanımlamak için kullanıldığı görülür (Skinner, 2011). Yerin ruhu kavramı literatürde, me-tafiziksel/ soyut doğası ve içsel karmaşıklığı nedeniyle bilimsel analizlerin güçleştiği bir konu olup bilhassa UNESCO dünya mirası listesine giren yerler üzerinden araştırılmaktadır. Örneğin Endonezya'nın Bali Adası'n-da bulunan Ubud bölgesindeki üç tatil köyünde yerin ruhunun köy görsellerinin betimsel analizle incelen-diği çalışma, bunlardan biridir. Araştırmada Ubud'da ormanlarla çevrili dokuyu, Ayung Nehri'nden gelen su sesinin ve çeltik tarlalarının oluşturduğu belirlenmiş-tir. Araştırmacılar, tatil köylerinde Ubud'un yerelliğini yansıtmaması açısından, bölgeye aitlik hissi veren ahşap ve taş malzeme kullanımını önermişlerdir (Lianto, Pri-yomarsono, Nuramin & Wiratno, 2021).

Bir başka çalışmada Güney Batı Nijerya'nın en bü-yük etnik topluluğu, bölgeye adını veren Yoruba ka-bilesinin yaşadığı yerde, yerin ruhu betimlenmiştir. Kültürel peyzajların mekândaki tarihi belgeler olarak kabul edildiği ve bölge halkı tarafından yaradılışın/ dünyanın merkezi olarak görülen Yoruba'da geleneksel koruma önlemlerinin modernleşmeye karşı sıkı bir şe-kilde uygulanması önerilmiştir. Zaman ve mekân açıs-ından sosyal, ekonomik ve kültürel olarak Yoruba'nın gücünü ortaya koyan, yerin ruhunun korunması ve ya-şatılmasıdır (Fadamiro & Adedeji, 2016). Endonezya'da yürütülen bir vaka çalışmasında Yogyakarta'nın tarihi yerlerindeki yapılaşmanın ve inşaat dalgalanmalarının bu tarih ve tapınaklar şehrinde başta Yogyakarta olmak üzere tarihi yerlerin kentsel dokusunda, dolayısıyla ye-rin ruhunda yarattığı değişikliklere dikkat çekilmiş-tir. Hükümetin kalkınma planına istinaden başlatılan yapılaşma çalışmalarında inşaat sayısının artmasıyla mekânlarda çok fazla öge ve özellik birbirine karış-tığından çevreyle doku bağlarını kopma noktasına gelmekte, tarihi merkez, mekân ruhuyla örtüşmeyen devasa binalarla çevrililmektedir. Çalışmada sağlıklı yapılaşmanın mekân ruhunu zayıflatan ve yerin ruhuna zarar veren yönleri vurgulanmaktadır (Mahendarto, 2018).

Volgger (2019) turizm destinasyonlarında ürün geliştirirken atmosferleri yeniden tasarlamaktansa yerin ruhunu dikkate alan bir yaklaşım benimsenmesini önermiş, çalışmalarında Kıbrıs'ta Ayia Napa sahil köyündeki aynı adlı manastırı etnografik keşif yöntemiyle değerlendiren Christou ve arkadaşları (2019) ise yerin ruhu kavramının, akademik olarak coğrafi-mimari perspektifle ele alındığına dikkat çekmiştir. Ziyaretçilere yöneltilen sorularla bölgenin turizm gelişiminin geçmişte ve günümüzde bölgeyi nasıl etkilediği, destinasyondaki belirli alanlarda yerin ruhunun koruyup korumadığı sorgulanmıştır.

YÖNTEM

Yerin ruhunu yansıtan kavramların bir model temelinde nitel araştırma yöntemiyle belirlendiği bu çalışmada örnek olay inceleme (case study) yöntemi (Kozak, 2014: 32) benimsenmiş ve Göbeklitepe, örnek mekân olarak seçilmiştir. Kavramlara ilişkin veriler, olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin çözümlenmesi olarak kabul gören belge incelemesi (doküman analizi) yöntemiyle derlenmiştir. Doküman analizinde mektup, rapor, kitap, ansiklopedi, tutanaklar, anı-yaşam öyküleri, istatistikler (Karasar, 1994: 183) incelenirken, çalışmada güncelliği yakalamak adına bu listeye son yıllarda eklenen elektronik ortamda sağlanan bilgi ve belgeler de (Sak, Şahin Sak, Öneren Şendil & Nas, 2021) dikkate alınmıştır. Araştırma, 3 Haziran-3 Kasım 2022 tarihleri arasında yürütülmüştür. Bu süreçte kurumların resmi internet siteleri, bilimsel çalışmalar (makale, kitap, raporlar, tezler), tanıtım broşürleri, kazı alanında bilimsel araştırma yapan kişilere ait web sitelerinden alınan röportaj metinleri ve sunumlarda kullanılan çeşitli haber metinleri incelenmiştir. Kaynaklar belirlenirken çalışmada tercih edilen birleşik yazılışla "Göbeklitepe" ve "Göbekli Tepe" anahtar sözcükleri, sayılan bilgi ve belgelerde taranmış, bilimsel verilerden uzaklaşmamak için halk anlatıları ve efsaneler kapsama dahil edilmemiştir. Kayıt altına ve değerlendirmeye alınan 150'ye yakın belgenin tamamı kamuya açık ve erişilebilir kaynaklardan

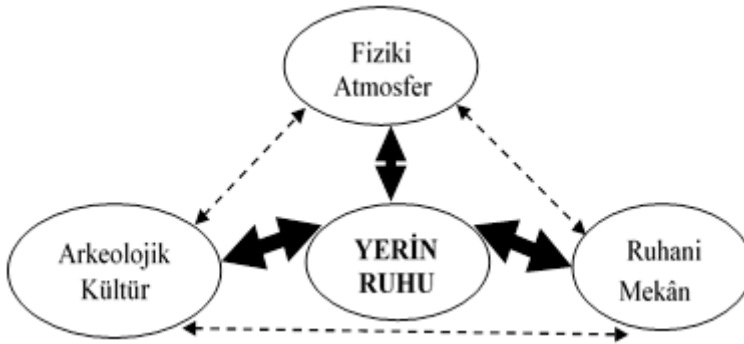
oluşmaktadır. Bu sebeple etik kurul kararı gerektirmeyen bir araştırmadır.

Göbeklitepe kültürel mirasının incelendiği bu çalışmada bölgenin dünü ve bugünü düşünülerek öncelikle benimsenen üç boyutlu araştırma modeli çerçevesinde yerin ruhunu ifade eden uygun kavramlar içerik analizi yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. Bu amaçla, modeldeki fiziki atmosfer, arkeolojik kültür ve mekânın manevi unsurları bu lokasyon itibarıyla değerlendirilmiştir. Yerin ruhunun, o yerdeki maddi buluntuların ve fiziki atmosferin insanda yarattığı maneviyat olmasından hareketle, bu kavramların, arkeolojik kazı alanında en sık rastlanan buluntular ve/veya bölgeyle özdeşleşmiş unsurlar olmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca, sonraki araştırmacıların da benzer sonuçlara ulaşabilmesini sağlayacak genel kapsamlı temalar geliştirilmesine önem verilmiştir. Boyutlara göre Göbeklitepe arkeolojik alanında belirlenen somut öğelerin insanda yarattığı manevi çağrışımlar listeler halinde sunulmuş ve yorumlanmıştır.

Kavramsal Model

Fiziki ve manevi dokusuyla Göbeklitepe kültürel mirasının korunup tanıtılmasına katkı sağlayacak bu keşifsel çalışmada Jiang ve Lin'in (2022) üç boyutlu kavramsal modelinden yararlanılmıştır. Modelin yer aldığı çalışmada, UNESCO'nun dünya mirası listesine aldığı, maddi ve manevi bakımdan cazibe merkezi haline gelen Çin'in Güney Anhui ve Fujian Tulou bölgesindeki antik köylerin ruhu, ziyaretçilerdeki varoluşsal değeri, yerin ruhu/genius loci kavramının rehberliğinde, turist deneyimi açısından değerlendirilmiştir. Bu çerçevede Jiang ve Lin, eksiksiz bir kültürel sistem ve zengin maddi/ manevi kültürel değerlerle karakterize edilen antik köylerin ruhunun algısına ilişkin bir ölçek belirlemiştir. Ölçekteki üç boyut; fiziki atmosfer, mimari kültür ve ruhani vatan olarak ifade edilir.

Mevcut araştırmada ise modern insanda yer kimliğini geliştirip kültürel hafızayı uyandırarak bir yeri ruhani vatan haline getiren bu ruhun imgesel

Şekil 1. Yerin Ruhuna İlişkin Kavramsal Model

Kaynak: Jiang & Lin, 2022: 5.

boyutları, Göbeklitepe için belirlenmeye çalışılmıştır. Bir yerleşim yerine özgünlük kazandıran yerin ruhu kavramı, somut ve somut olmayan kültürel mirasta üç ayrı boyutuyla ortaya çıkmaktadır. Kavramsal modelin boyutları, bu çalışma kapsamında ruhani vatan/ ruhani mekân kavramıyla, mimari kültür/ arkeolojik kültür kavramıyla değiştirilerek kültürel miras araştırmalarına uyumlu hale getirilmiş ve Şekil 1'de sunulmuştur.

Model boyutlarından vatan kavramının 'mekân' olarak değiştirilme sebebi, 12 bin yıl öncesinde yaşayan insanların toplum bilinciyle ve vatana bağlılık hissiyle hareket etmekten ziyade aynı mekânı paylaşan topluluklardan oluştuğunun değerlendirilmesidir. Göbeklitepe'de fiziki atmosfer ve ruhani mekânın ardından, üç boyutlu kavramsal modeldeki mimari kültür boyutu, bölgenin hâlihazırda kazı alanı olması sebebiyle 'arkeolojik kültür' şeklinde değiştirilerek anahtar kavramlar genelden özele doğru ele alınmıştır.

Göbeklitepe

Göbeklitepe; Avrupa Orta Çağı'nda bilinen eski ismiyle "Edessa", yöre halkının tercihiyle önce aynı anlama gelen "Ruha" ya da "Ohai", sonrasında "Orfa" ve "Urfa" adını almış olan (İşiltan, 1960) Şanlıurfa ili sınırları içindedir. Türkiye'nin 18. kültür varlığı olarak 2018 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne giren, gezici karaktere ve topluluk yapısına sahip avcı-toplayıcı grupların (Tekin, 2021: 31-32) buluşma yeri Göbeklitepe'nin geçmişi 12 bin yıl öncesine (MÖ 10.000-9.000) uzanmaktadır. *Taş Çağı avcılarının gizemli kutsal alanı* olarak addedilen (Schmidt, 2007) bu höyük, ilk uygarlıklara ev sahipliği yapmış, yerleşik hayatın en erken döneminin başladığı bir tapınak merkezidir.

Coğrafi konum bakımından Göbeklitepe, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Şanlıurfa il sınırları içinde yer alır. Bölge, sınırlarımızla sona ermez, Basra Körfezi'ne doğru Filistin ve Zagros etekleri boyunca devam eder. Güneydoğu Anadolu, "dış kenarında nemli dağlık alanlar, iç kenarında da Suriye Arabistan çölünün kuzeye doğru sokulmuş kesimleriyle hilâle benzeyen bir yayılım alanı gösterir" (Bingöl, 2021: 6). Doğal orman yetişme ortamının sağladığı elverişli koşullar, günümüzde ve geçmişte bölgelerin kesiştiği konumda olan Güneydoğu Anadolu'yu, tabiat ve kültürel çevre yönünden üstün kılmıştır (Erinç, 1980). Göbeklitepe höyüğü, Germuş dağ silsilesinin en yüksek (deniz seviyesine 770 m) noktalarından biri üzerindeki çorak topraklarda kurulmuştur ve Şanlıurfa ilinin 15 km, Karaharabe (Örencik) Köyü'nün 2.5 km kuzeydoğusunda yer alır. Bu höyük, doğuda Tektek Dağları'na, volkanik bir dağ olan Karacadağ'a ve Cülap (Balikh) Çayı'na, güneyde Harran Ovası'na, batıda Fatik Dağlarına ve kuzeyde Urfa tepeleri olarak da bilinen Güneydoğu Toroslar ile Nemrut Dağı'na bakan 9 hektarlık kalkerli sırt

üzerindedir (Clare, Kinzel, Sönmez & Uludağ, 2019; İrim, 2022; Servetbaş, 2022).

Jeolojik özellikler bakımından Göbeklitepe'nin bağlı olduğu, eski dünyanın bir bölümüyle birlikte oluşan Şanlıurfa ili, oldukça karmaşık bir yapı sergilemektedir. Üçüncü zamanın sonu dördüncü zamanın (Kuaterner) başlangıcında (Pleistosen) meydana gelen yan basınç ve patlamalar Urfa'yı fazlaca etkilememiş, bulunduğu sert kütle üzerinde biraz yükselen şehir yer yer kıvrımlara uğramıştır. Bu kıvrımlar oluşmadan önce Anadolu'nun bulunduğu sahada Tetis (Thitys) adı verilen bir denizin olduğu değerlendirilen Urfa, Karacadağ'dan fıskırmış bazaltlardan oluşmuştur ve şehrin bir kısmı kalker formasyonu ile kaplıdır (Akıl, 2013: 11).

Germuş Dağları Cülap Suyu havzasının güneyinde Harran Ovası'na uzanmaktadır. Jeolojik olarak Göbeklitepe Höyüğü bu dağların güney kısmında, deniz seviyesinden 770 m yüksekte bir kireç taşı çıkıntısının üzerinde durmakta olup tepe noktası 15 metredir. 587 hektarlık bir alana yayılım gösteren 9 hektar büyüklüğündeki bu yerleşme, 126 hektarlık iç bölgenin sınırlarında yer almaktadır (UNESCO, 2017). Yumrular halinde silekslerin (çakmak taşı) hayli yaygın şekilde görüldüğü saha, jeolojik olarak kalkerlerden oluştuğu için, karstik su kaynakları açısından önemli potansiyele sahiptir (Şahinalp, 2019).

Fiziki atmosfer bakımından Göbeklitepe höyüğünün yer aldığı plato, düz ve tümüyle çıplak, tablet benzeri geniş bir kayalık üstünde, tüm yönlere doğru yıldız şeklinde bölünmüş, dik inen yamaçlar ve sarp uçurumlarla çevrelenmiştir (Schmidt, 2007: 108). Bugün suyu bulunmayan yüksek bir platonun üzerine kurulu (Tosyagülü Çelik & Çelik 164) olsa da aslen Neolitik Dönem yerleşkesi olan ve iki vadi arasında yer alan Göbeklitepe'nin, dönemin iklim şartları göz önünde bulundurulduğunda, etrafında bu vadilere doğru akan ve su kaynağı açısından bölgeye önemli bir potansiyel sağlayan çok sayıda dere yatağı olduğu bilinmektedir (Şahinalp, 2019: 871). Ayrıca, kırmızı kahverengi toprak grubunda olan bölgenin platolarında, az kıvrımlı kireç taşıyla aralarına enjekte olmuş bazalt lavları görülmektedir (Akıl, 2013: 10; Bingöl, 2021: 7).

Antropolojik belgeler bakımından Göbeklitepe'nin incelendiği son araştırmalarda, tek tip etnik yapının bu bölgeye özgü olmadığı, hatta buradaki şaşırtıcı tasvir sanatının ve mimari üslubun (günümüzden önce yaklaşık 18.000 - 14.000 arasında) "tek bir dili (Türkçe'nin en eski formuyla ilgili olan Arkaik Yenisey-Lena Dili) konuşan küçük halk gruplarının" yaşadığı Altaylar kültür coğrafyasından (Güneri, 2018: 915) taşındığı doğrulanmaktadır. Üstelik, Arkaik Altay Halkları olarak adlandırılan (Berkant, 2020) Çekirdek Sibirya ve Moğolistan'daki bu insan toplulukları, Göbeklitepe

arkeolojik kazılarında örneklerine rastlanan dilgi/ dilgicik temelli taş endüstrilerinin ve mikrodilgi teknolojilerinin en önemli göstergesi olan baskı tekniğinin de yaratıcılarıdır.

Ortak kültür emareleri bakımından Göbeklitepe heykelleri ve sütunlarındaki kabartmalar başta olmak üzere, Anadolu'daki arkeolojik buluntularda da rastlanan damga motif ve semboller; Altay, Azerbaycan, Kırgızistan, Moğolistan, Hakasya, Ukrayna, Ural gibi bölgelerdeki buluntularla benzerlik göstermektedir. *Neolitik Dönem Anadolu'sunda Ön-Türk İzleri* adlı eserde karşılaştırmalı görsellerle; Moğolistan Öngüt mezar taşlarında, Kırgızistan Talas yazıtlarında, Kars kilimlerinde ve Erzurum nakışlarında birebir benzerlik gösteren Türk EB ve EM tamgaları (Yelken, 2022), ayrıca Türkiye, Türkmenistan, Moğolistan gibi ülkelerin bayraklarında yer alan eş motifler, Türk kültür birliğini destekler niteliktedir.

Buluntulardaki Fısıltılar: Göbeklitepe'nin Ruhunu

Göbeklitepe'nin ruhunu hissetmek, keşif alanında somut olarak bulunanlarla orada bulunmanın insanda yarattığı duygu arasındaki bağı kurabilmek demektir. Kültürel bilinçte 'varlık' olarak yorumlanan ruh, bu bağlamda, mekândaki maddi buluntularla orada algılanan maneviyatın köprüsüdür. Bu köprü'nün tasvirinde kullanılan kavramsal modele göre fiziki atmosfer ve arkeolojik kültür boyutları, 'somut buluntular'; ruhani mekân boyutu da somut olmayan unsurları ifade eden 'soyut fısıltılar' olarak değerlendirilmiştir.

Bir yeri diğerinden farklı kılan iklim, bitki örtüsü, topografya ve toprak özellikleri, fiziki atmosfer olarak (Efe, 2002: 30) adlandırılır. Arkeolojik kültür ise, insanlık tarihine ve geçmiş medeniyetlere ait gündelik

yaşam objelerinin tüm materyal kalıntılarıdır (Erdoğan, 2019).

Öncelikle Göbeklitepe'nin fiziki atmosferine (Tablo 1) ve buluntulardan hareketle arkeolojik kültürene (Tablo 2) dair örneklerin çağrıştırdığı kavramlar listelenmiş, ruhani mekân boyutunda (Tablo 3) ise listedeki örneklerden hareketle günümüzün manevi inanışlarında aynı atmosferin ve kültürün izleri aranmıştır.

Göbeklitepe'de somut buluntuları oluşturan fiziki atmosfer öğeleri, Tablo 1'de de yer aldığı üzere, somut olmayan unsurları çağrıştıran ve yerin ruhunu günümüzde yaşatarak bireyde ruhani mekân hissini yaratan imgelerden ibarettir. Bu sebeple, imgelerin birleştiği fiziki atmosfer öğelerinden en belirgin olanları, yaptığı çağrışımlarla beraber aşağıda tek tek çözümlenmiştir. Şaman, keçi cini, alegorik resimler senaryosu gibi henüz betimlerle saptanmamış olanlara tabloda yer verilmediği gibi bu öğeler çözümlenmelere de eklenmemiştir.

Bereketli Hilâl

Mezopotamya Havzası'nın kuzeyinde Orta Anadolu'yu ve Mısır'a kadar Akdeniz kıyılarını içine alan, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan hilâl biçimli doğal bölgeye verilen addır. Nehirlerin verimli hale getirdiği "Altın Üçgenin Karnı" da denen (Schmidt, 2007: 285) bu topraklarda insanoğlu ilk kez etkili tarıma başlayarak buğday, arpa, mercimek gibi ürünleri ıslah etmiş ve yerleşik hayata geçmiştir. Tarihçilerin ve arkeologların bu doğal bölgeyi *Verimli Hilâl* olarak adlandırmalarının nedeni de budur (Benedict, 1980: 66). Schmidt (2007: 65), Bereketli Hilâl'i anlatırken eski ev hayvanlarının ve kültür bitkilerine dair bütün yabancı türlerin hep birlikte görüldüğü tek yerin burası olduğundan ve

Tablo 1. Göbeklitepe'de Somut Buluntu Çağrışımları: Fiziki Atmosfer

Fiziki Atmosfere Örnekler	Çağrışımlar
<i>Bereketli Hilâl</i>	- Neolitik Çağ - Yerleşik hayat - Mezopotamya - Buğday
<i>Kireçtaşı</i>	- Temizlik - Beyazlık - Arınma - Huzur
<i>Susuz Alan</i>	- İnanca ödül: Kurtuluş - İnançsızlığa ceza: Susuzluk
<i>Kırmızı Toprak</i>	- İnançın ruha ve bedene şifası
<i>Yıgını</i>	- İnanışa göre kırmızı renk: ölüm, korku, tutku, neşe, güç, canlılık
<i>Plato</i>	- Yüceltilmiş bölge - Kürsü
<i>Tepelik/ Yükselti</i>	- Kutsal olanı yüceltme
<i>Kayalık Yüzey</i>	- Güç merkezi - Direnç ve kalıcılık
<i>Çakmaktaşı</i>	- İnançın ateşi - Aydınlanma - Doğruya yönelme
<i>Skarabe Böceği</i>	- Ölüm - Reenkarnasyon (yeniden doğuş)

insanın sadece burada, Eski Dünya'daki ilk Neolitik'in özünü belirleyen tahıl ekimi ya da koyun, keçi, boğa ve domuzun evcilleştirilmesi gibi olayları gerçekleştirebildiğinden bahseder. Arkeobotanik çalışmalarda; "Nevali Çori ve Göbeklitepe gibi yerleşim yeri ve dinsel merkez çevresindeki insanların, tahılların özellikle de buğdayın anavatanı olan Urfa Karacadağ'a yakın bir bölgede yaşadıkları görülmektedir" (Uhri, 2016: 32).

Yarı göçebe, avcı-toplayıcı bir toplumun ürünü (Gezgin, 2012) olan Göbeklitepe'de Bereketli Hilâl; Neolitik Çağ, yerleşik hayatı, buğday ve Mezopotamya'yı çağırıştırır.

Kireç taşı

Göbeklitepe'nin zeminindeki yaygın görünüm bir mercan resifini andırır; "mercan resifi, üst yüzeyinin oluşumu sırasında deniz seviyesine yakın bulunan bir kireçtaşı sırtı veya tümseğidir ve bu tümsek egemen olarak başta mercanlar olmak üzere, kalsiyum karbonat salgılayan organizmalardan oluşmuş" (Tuzcu & Karabıyıkoglu, 1991: 6) kireç taşından (kalker) başka bir şey değildir. Ovaya yakın en üst kısmında kalın kireç taşı formasyonunun bulunduğu yapısal bir plato görünümündeki Göbeklitepe, ova tabanına göre çok belirgin bir yükseltiye sahiptir (Yetmen & Ateş, 2021). Platonun en yüksek noktasında insanların yaptığı bu kocaman tepede "dağ sırtındaki kireç taşı" (Schmidt, 2007: 20-21), saflığı ve arılığı ifade eden beyazlığıyla gözler önüne serilir. Göbeklitepe'de boyun kısımlarında kırılma izleri olan, bazıları dairesel yapıları kaplayan dolgu toprağın içinde bulunmuş, gerçek boyuta yakın kireç taşından insan başı heykelleri ortaya çıkarılmıştır (Gökkadar, 2022). O yükseltideki saf beyazlık insana; arınarak yücelmeyi, göğe yükseldikçe akça pakça bir hâl alan gökyüzünün verdiği huzuru ve temizlik hissini yaşatmaktadır.

Susuz alan

"Göbeklitepe, bilinen en yakın su kaynağından oldukça uzak bir noktadaki dağ silsilesinin en yüksek noktasında kurulmuştur" (Notroff, Dietrich, Peters, Pöllath & Köksal-Schmidt, 2015: 34). Göbeklitepe isminin ilk kez geçtiği yüzey araştırmalarında Benedict'in (1980: 137) bölgeye dair tespitlerden biri yine, yakın çevrede su olmadığı yönündedir. Oysa Senozoik zamanın sonunda gerçekleşen yer hareketlerinden önce Şanlıurfa'yı da içine alan bölgede Tetis (Thitys) adı verilen bir denizin bulunduğu (Akıl, 2013: 11), Neolitik Çağ yerleşimi olan Göbeklitepe'de pek çok dere yatağının vadilere doğru akış göstererek o çağda bölgeye zengin su kaynağı sağladığı bilinmektedir (Şahinalp, 2019: 871). Bir kısmı, magmatik kayaç da denen ve Karacadağ'dan fıskırılmış bazaltlardan oluşan şehrin diğer kısmını oluşturan kalker formasyonu, söz konusu de-

nizi ve dere yataklarını doğrulamaktadır (Akıl, 2013). Üstelik Urfa'nın eski ismi Edessa, Trak dilinde "suyu bol" anlamına gelmektedir (Albayrak, 2000).

Çağlar boyu insanoğlunu barındıran, Uludağ'ın (2022) deyimiyle Bereketli Hilâl'in kalbindeki bu çorak topraklarda yaşamın vazgeçilmez kaynağı olan su, inanç için ödülü ya da kurtuluşu akla getirirken susuzluk, inançtan yoksunluğun bedelini/ cezasını ifade eder gibidir.

Kırmızı toprak yığını

Toprak, bereket kadar ölümü de simgeler. Kırmızı rengiyle ise kanı, dolayısıyla yine ölümü çağırıştır. "Aralarında hafif çökmeler bulunan kırmızı topraktan yuvarlak başlı tepelikler topluluğundan oluşan" (Benedict, 1980: 137) Göbeklitepe'de genel doku, "mora dönüşen gökyüzüyle ters düşen kırmızıya çalan kahverengi topraktır" (Schmidt, 2007: 20). Bu bölgenin kırmızı kahverengi toprak grubundaki platoları, aralarına yayılan az kıvrımlı kireç taşı ve bazalt lavlarıyla bilinmektedir (Akıl, 2013; Bingöl, 2021).

Renklerin insanın ruh dünyasıyla ilgili olduğu, insan psikolojisi ve kişilikle kesin bağlarının bulunduğu günümüz modern bilimi tarafından ortaya konmuştur (Yıldırım, 2006: 130). Dokumacı'ya göre kırmızı renk; gücü, neşeyi, mutluluğu ifade etmekte, kullanıldığı ortamda dinamik, canlı bir etki oluşturmaktadır. Bununla birlikte "kırmızının korkuyu, aşırı öfkeyi, kontrolsüz tutkuyu öne çıkartan, böylelikle kan basıncını arttıran olumsuz etkisi" de vardır (Dokumacı, 2020: 125). Toprak yığınındaki kırmızı rengin ölümü çağırıştırması ve de ölümün kontrol dışı, korku dolu oluşu bir taraftan kırmızının olumsuz enerjisini hissettiren diğer yandan canlılığı mutluluğu ve gücü simgeleyerek ruha ve bedene şifa verir. "Bilinçli olarak toprakla doldurulmuş ve neredeyse bir mezarı andırır biçimde kapatılmış" (Notroff ve ark., 2015: 28) olan bu tapınak alanındaki yaygın kırmızı renk, inancın ruha ve bedene şifasını, ölümün ürperticiliğiyle bir arada sunar.

Plato/ tepelik/ yükselti

Platolar, akarsu vadileriyle yarıldığı için hem verimli hem deniz seviyesinden yüksek hem de düz alanlardır. Karataş da denen bazalt blokların olmadığı kireç taşıyla dolu, gri beyaz kaya yüzeyli platodan yükselen, neredeyse kartpostal gibi bir tepedir, Schmidt'in tasviriyle Göbeklitepe. Schmidt (2007: 20) ayrıca, bu kireç taşı dağ sırtının, platonun en yüksek noktasında yükseldiğini ve sanki o çevreye ait değilmiş gibi göze battığını belirtir. Germuş Dağları'nın zirvelerine yakın 770 metrelik bir kireç taşı çıkıntısının üzerindeki platoda duran höyüğün tepe noktası 15 metreyi bulmaktadır. Dünyanın en eski tapınak bölgesi olan Göbeklitepe'de

karşımıza çıkan tüm doğal coğrafi oluşumlar, bu tasvirlerle yüceltilmiş bölgeyi, kutsanmış bir kürsüyü çağrıştırmaktadır.

Kayalık yüzey

Karacadağdan fıskırmış bazaltları, tablet benzeri geniş bir kayalık üstünde dik inen yamaçları ve sarp uçurumlarıyla Göbeklitepe'nin kayalık yüzeyleri, yakınındaki diğer dağlar gibi sadece doğa tarafından şekillendirilmiş değil, pek çok insan izi taşıyan yüzeylerdir (Schmidt, 2007: 108, 21). Kayalar gücü, direnci ve kalıcılığı simgeler.

tanıdığımız antenli üçgen kafası olan bir hayvan söz konusudur" (Schmidt, 2007: 160). Bugün de yöre halkı tarafından kutsal tepe olarak bilinen bölgede ölüm ve ötesini, reenkarnasyonu/dirilişini simgeleyen, karasal iklime özgü skarabe adlı böcekler bulunmaktadır. Kendi kendini doğuran, güneşin gökyüzünde hareketini kumanda eden, bereketin, sonsuz yaşam döngüsünün, erkek üreme gücünün temsili olan skarabe, Mısır'da güneş tanrısı Ra'nın da önemli sembollerindedir. (Gezgin, 2020).

Tablo 2. Göbeklitepe'de Somut Buluntu Çağrışımları: Arkeolojik Kültür

Arkeolojik Kültüre Örnekler	Çağrışımlar
Neolitik Çağ	- Bereketli Hilâl - Yerleşik hayat - Mezopotamya
Dikilitaşlar/ Taş Bloklar	- Ölümsüzlük ve güç imgesi - Anıtsal abide
Dromoslar	- Uzun koridorlar - Yaşam ve ölüm arası geçiş
Tapınaklar	- Kutsal yer - Toplumsal sınıflaşma - Ruhsal arınma
Heykel/ Kabartma Figürleri	- Yılan → Ölümsüzlük, kötü ruh - Tilki → Çeviklik, güçlü sezgiler - Kurt → Kötülük ve nefret imgesi - Domuz → Bencillik, cüzzam taşıyıcı - Koç → Koruyucu, kutsal kurban - Su Kuşu → Koruyucu ruh, dinginlik arayışı
Ruh Deliği	- Huzura akış, mangala oyunu
Gömütler/ Taş Mezarlar ve Gömülme Alanı	- Ölülerin mahremiyeti - Ürkütücü karanlık - Skarabe (gübre böceği)
Yonga/ Dilgi Parçaları	- Neolitik Çağ - Yerleşik hayat - Medeniyet
Adak/Sunu Kapları	- İkrarla af dileme - Ruhsal rahatlama

Çakmak taşı

Yumrular halindeki sileksler (çakmak taşı) sahada hayli yaygındır (Şahinalp, 2019: 872). Binlerce çakmak taşından oluşmuş, parıldayan bir kilimle örtülmüş gibi görünen (Schmidt, 2007: 21) Göbeklitepe'deki çakmak taşlarının ışıltısı; inancın ateşini, aydınlanmayı ve doğruya yönelmeyi imgeler.

Skarabe böcekleri

Göbeklitepe'de kimi dikilitaş yüzeylerinde yer alan "altı ayaklı böcek türü, şişman batınlı ve böceklerden

Göbeklitepe'de Arkeolojik Kültür

Göbeklitepe arkeolojik alanı, Sibirya-Göbeklitepe hipotezine göre 30 bin yıl önce Sibirya'dan çıkarak bütün Asya'ya daha sonra Doğu ve Kuzey Avrupa'ya yayılan göçlerin ilk duraklarından ve *Dünyaya Kültür Taşıyan Ön Türk* (Uçkaç, 2022) izlerini taşır. Dokuz Eylül Üniversitesi bünyesindeki Kafkasya Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi adına 2001 yılında Güney Sibirya'da Orkunyeve kültürünün arkeolojik kalıntıları üzerine başlatılan ve İrkutsk Devlet Üniversitesi Sibirya-Baykal Araştırmaları Enstitüsü, Rusya Bilim-

ler Akademisi, Baykal Bölgesi Araştırmaları Merkezi ve Laboratuvarı'nın katılımlarıyla Moğolistan, Doğu Anadolu, Kuzey Kafkasya, Minusinsk, Angara-Baykal bölgesi, Doğu Türkistan ve Tibet'e kadar geniş bir alana yayılan araştırmalar yapılmıştır. *Dünyaya Kültür Taşıyan Ön Türk Kurultayı*'nda Angara Nehri'nin Yenisey'e döküldüğü Üst-Belaya bölgesindeki Neolitik Çağ yerleşmelerinde yapılan kazılarda Türkler'in Baykal Gölü ve çevresinde yaşadığı netlik kazanmıştır (Güneri, Avcı & Bayburt, 2022a: 78). Türk dili konuşan halkların arkeolojik kültürlerinin emareleri, "Kuzey Asya'dan hareket eden ve Hazar'ın Güney kıyılarını izleyerek Zagroslar bölgesine intikal eden bu kültürel fenomen bölgeden, Güneydoğu Anadolu topraklarına" (Güneri, Avcı & Bayburt, 2022b: 65), Baykal'dan Göbekli'ye kadar görülmüştür.

Göbeklitepe'de somut buluntuları oluşturan arkeolojik kültür öğelerinden en belirgin olanları sunulmakta, yerin ruhunda yarattığı çağrışımlarla beraber Tablo 2'de çözümlenmektedir.

Neolitik çağ

Bugüne kadar Neolitik yaşam biçimini Batı'ya, Avrupa'ya aktaran bir köprü rolü oynadığı öngörülmekteyken, Anadolu Yarımadası'nın Neolitiğin çekirdek bölgesi olduğu, Göbeklitepe kazılarında ortaya konmuştur (Schmidt, 2007: 8). "Şimdiye dek keşfedilen en erken tarihli insan yapımı kült mimarinin içerisinde bulunduğu höyük", tümü belirli bir süre sonra bilinçli olarak toprakla doldurulmuş, Çanak Çömleksiz Neolitik A Dönemine tarihlendirilen dairesel yapılardan oluşmaktadır (Notroff ve ark., 2015: 28). Fiziki atmosfer öğelerinden biri olan "Bereketli Hilâl" in çağrışımlarından Neolitik Çağ, yarı-göçebe avcı-toplayıcı bir toplumun ürünü Göbeklitepe'de (Gezgin, 2012: 111), arkeolojik kültür açısından değerlendirildiğinde yerleşik hayatı, Mezopotamya'yı ve dolayısıyla Bereketli Hilâl'i çağrıştırmaktadır.

Dikilitaşlar/ taş bloklar

Göbeklitepe'de boyu yedi metreyi, ağırlığı 50 tonu bulan, üzerinde el ve parmak şekilleriyle hayvan figürleri bulunan T biçimli dikilitaşlar ortaya çıkarılmıştır. Dairesel planda dizilmiş, araları taş duvarlarla örülmüş, ortasında bir çift daha yüksek ve daha büyük (çapları 10 ile 30 metre arasında değişen) dikilitaş bulunan, konumları itibarıyla astrolojiyle ilgilenildiği izlenimi veren (Çobaner, 2022: 70), birbirlerine bakan T biçimli bu dikilitaşlar insan başını betimlemektedir (Schmidt, 2007: 116). Bugüne kadar yedi tanesi gün yüzüne çıkarılan bu yapıların her biri iç içe dairelerden ve aralarındaki dar koridorlardan oluşan tapınak alanlarıdır ve tarihçi turist rehberi Gökkadar'a (2022) göre bazı dikilitaşların, rahiplerin pelerinlerine benzer

özel kıyafet giymiş bir grup insanı simgelediği önerilir. Dikilitaşlar ölümsüzlüğü ve gücü imgeleyen anıtsal abidelerdir.

Dromoslar

Tümülslerde mezar odasına geçiş için kullanılan dar ve uzun koridorlar ya da koridor benzeri uzun girişlerdir. Göbeklitepe'nin Taş Çağı'na ait dromoslu yapıları için Schmidt (2007: 143), "önünde ilerleyen yolun bir başka bölgeye ölümler ülkesine gitmekte olduğunu gösterir gibidir" ifadesini kullanır. Dromoslar, mezara giden tören yolu görünümünde olup yaşam ve ölüm arası geçişin yansımasıdır.

Tapınaklar

Göbeklitepe, dini inanışların yerleşik hayata geçip kentlerin kurulmasının ardından değil, öncesinde var olduğunu kanıtlayan bir alandır. Tapınaklar tanrının varlığını, kutsal mihrabını, bu mihrap çevresinde düzenlenen kutsamaları, çeşitli ritüel ve törenleri akla getirir. Schmidt'e (2007: 274) göre "buradaki etkinliğin törenler, koreografi, müziksel eşlik olmadan gerçekleştirilmiş olması düşünülemez". Kullanım ömrü sona erdiğinde başlama/ yeniden doğuş düşüncesinin bir parçası olarak doldurulduğu düşünülen tapınak alanı (Dietrich, Köksal-Schmidt, Kürkçüoğlu, Notroff & Schmidt, 2012: 66), tanrının nasıl görüldüğünü hissettirmese de ona ruhen yaklaşılacak mekândır. Bu kutsal yerlerde, ruhsal arınma kadar toplumsal sınıflaşma da sezilenir.

Heykel ve kabartmalardaki hayvan figürleri

T biçimli dikilitaşların üzerinde az sayıda akrep, aslan, ceylan, yaban eşeği, köpek, tavşan figürü yer almaktadır (Bingöl, 2021: 58). Farklı yorumlara açık bu figürlerin en belirgin olanları yılan, tilki, kurt, domuz, koç ve su kuşudur (Gezgin, 2012: 112). Felsefi yaklaşımlardan ve kültürel inanışlardan hareketle bu sembollerin neler çağrıştırabileceği şöyle ifade edilebilir:

Yılan, "bu yapının hükmeden hayvanı, bekçisidir" (Dietrich ve ark., 2012: 60). Ruhları kontrol etme, ruhani boyuta geçme, ölümsüzlüğün sırrına erme, göğe yükseliş, şifa kaynağı, gençleşmenin simgesi şeklinde değerlendirilebilir. Bunların yanı sıra yılan; kötü ruh, zehir ve ölümün soğuk yüzü çağrışımıyla bilinir.

Tilki, güçlü işitme ve koku alma duyusuyla, çevik vücut yapısıyla tanınan, yalnız avlanan, asalet timsali (Konaş, 2020) bir hayvandır. Göğe ait bir tanrı olarak görülen ve kurnazlığı sembolize eden tilki Türk mitolojisinde bir kahramanın ölümünden sonra öleceğine inanılan koruyucu ruhtur. Tatar destanlarında "kurnazlık veya hilekârlık" işlevinden öte, kahramana kılavuzluk eden (Çoruhlu, 2019'dan aktaran Keskinsu &

Özşahin, 2022: 941) bu canlı hızı, duyarlılığı ve soyluluğu çağırıştırır.

Kurt, bağımsızlığıyla ün salan doğurganlık özelliğiyle soy devamlılığını sağlayan Türkler için lider bir atakültürdür (Mezkit Saban, 2020).

ğitlik (alplik), egemenlik ve kahramanlık sembolüdür (Yücel & Sanal, 2021: 544).

Su kuşları, gökyüzünün bilinmeyenini keşfetmek için kanat çırpmasıyla, insanın karmaşık düşünce

Tablo 3. Göbeklitepe Ruhundaki Çağrışımlar: Soyut Fısıltılar

Ruhani Mekân Ögelerine Örnekler	
Ziyaret	- İnsanların ruhunu iyileştirir, onlara moral verir ve hayata anlam katar (Kervankıran, Kurnaz & Başçı, 2021: 52). Göbeklitepe farklı bölgelerden gelen insanların ziyaret ettiği bir inanç merkezidir (Köksal Schmidt, 2017).
Ritüel	- Yöre halkının, <i>Fatiha</i> bağışlarız (...) <i>İbadet tam olsun diye Tepe'de karataşlardan tas yapardık (...)</i> <i>Tepe'ye sağlam çıkmak, abdestli çıkmak, (...) Göbekli'de sürü dolaştırmak, tavaf ettirmek iyidir (...)</i> (Kervankıran ve ark., 2021: 45) söylemleri, Göbeklitepe'nin günümüzde bir ritüel merkezi olduğunu gösterir. Geçmişte tapınak yapılarındaki dikilitaşlar oluşturulurken gereken insan gücünü sağlamak için uzlaşarak bir araya gelinmesi, ayrıca burada bulunan adak ve sunu kapları birer ritüel göstergesidir (Schmidt, 2007: 279).
Dua ve ibadet	- İnançın ruha ve bedene şifasını çağırıştıran Bereketli Hilâl topraklarında, dünyadaki en eski doğum yapan kadın figürünün yer aldığı (Kürtçe adıyla 'Gire Mıraza') derde deva aranan bu Tepe'ye, çocuğu olmayan kadınların gelip dua etmesi (Kervankıran ve ark., 2021: 46), tarihin belki de ilk ibadet merkezini günümüzde yaşatmaktadır.
Dilek ağacı	- Ruhsal rahatlama amacıyla ziyaret edilir, dualar eşliğinde ağaca renkli çaput bağlanır. Göbeklitepe'de <i>halk, burada sunulan adakların, dertlerin giderilmesine, dileklerin gerçekleşmesine yaradığına inanmış. Tapınak öreninin izleri kaybolmuş olsa da ritüelleri derinden akan bir nehir gibi, binlerce yıl öncesinden bugünlere süregelmiş</i> (Günay, 2018)
Kurban	- Tapınak alanında dikkat çeken koç figürüyle ölümü çağırıştıran bu kırmızı topraklar üzerinde ikramla af dilenmesinde kullanılan kutsal ritüellerden birisini ifade eder.
Skarabe böcekleri	- Ölüm ve ötesini, yeniden doğuşu simgeler. Ayinsel amaçlı gömülme alanı ve üstü kapatılan bir tapınak merkezi olan Göbeklitepe'de bu böceklerin görülmesi, bu susuz topraklarda hayatta kalabilmesi bakımından inancın ödül olarak kurtuluşu getirdiği izlenimini verir.
Kutsal alan uhrevi yer	- Dairesel biçimli yapılardan oluşan tapınakları ifade eder. Göbeklitepe'nin gerçekten bir <i>Ölü Kültü Anıtları Alanı</i> olduğu konusunda yoğun veriler bulunmaktadır (Schmidt, 2007: 124).
Buluşma merkezi	- Anadolu'nun farklı obsidiyen kaynaklarından geldiği görülen misafir taş türlerine ev sahipliği yapmasıyla bilinen Göbeklitepe, farklı bölgelerden gelen insanların ziyaret ettiği bir buluşma merkezidir (Köksal Schmidt, 2017).
Dairesel yapı	- Toplumsal sınıflaşmayı anımsattığı gibi tapınma alanlarında yer aldığında çevresinde dönüldüğü izlenimi vermekte, "dini ve ayinsel amaç" (Özalp, 2016: 61) ile tavafı simgelemektedir.

Domuz, bencil ve cüzzam taşıyıcısı olarak görülür, iyi gözle bakılmayan, uzak durulan bir hayvandır (Şahin, 2020: 106).

Koç, koruyucu özelliğinin yanı sıra tanrıya kurban edilebilecek kutsal hayvandır. Türklerde Gök Tanrı'ya sunulan koyun ve özellikle beyaz koç; güç, kuvvet, yi-

yapısında ruh dinginliğini arayışını betimler. Bu bakımdan genel olarak koruyucu ruhu da temsil eder (Yüksel Halıcı, 2014: 73).

Ruh deliği/ gömütler/ taş mezarlar ve gömülme alanı

Göbeklitepe'de "ruh deliği" olarak adlandırılan (Schmidt, 2007: 7) ve bu yakıştırmayla huzura akışı çağrıştıran çok sayıda halka yapı vardır. Bunlar, ne amaçla kullanıldığı belli olmayan, taşta oyulmuş haliyle mangala oyun düzeneğini hatırlatan, yüzeye yakın yerdeki ilk buluntulardır (Uluşık, 2018: 174). Taş gömütler, mezar veya ebedi istirahatgâh da denen, taşın soğukluğunun ve ağırlığının ön plana çıktığı yerlerdir. Gömülme alanları veya taş mezarlar; yasakları, karanlık ve kötü işleri, insanlığa felaket getirecek hisleri, ölümün ve ölümlülerin diyarını akla getirir. Ölülerin mahremiyetini çağrıştıran gömütlerde, atmosfer ürkütücü ve karanlıktır. Ölüm ve ötesini, reenkarnasyonu simgeleyen skarabe adlı böcekler de bu bölgeye özgüdür.

Yonga ve dilgi parçaları

Kesilen, yontulan ya da rendelenen bir şeyden çıkan irice parçalara kamga ya da yonga, yonga çıkartılmak istenen kütlelin uygun bir yerine yerleştirilen ucu sivri ara parçanın arkasına vurularak çıkarılan ince ve uzun, paralel kenarlı yongalara ise dilgi adı verilir. Başlıca kesiciler olarak yongaların olasılıkla avlanan hayvanın parçalanmasında, bitkilerin kesilmesinde, bazı hayvan kemik fosillerinden ilik çıkarılmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır (Sökmen & Bakırcı, 2013).

Güneri ve ark. (2022b: 65), Bereketli Hilâl'in Doğu kanadında aniden ortaya çıkan 'baskı tekniği taş alet endüstrileri'nin bölgesel yayılımının bir ayağını oluşturduğunu ifade eder. Sibiryâda ortaya çıkarak Avrasyâda geniş alanlara yayılan mikro bıçaklı taş alet endüstrisinin yayılma hatlarından biri olan İpek Yolu üzerindeki (Güneri ve ark., 2022b: 63). Schmidt (2007: 21) Göbeklitepe'de, "kilim gibi zemine yayılmış olanların parçalanmış çakmak taşı yumruları değil; yongalar, dilgiler ve çekirdek taşlardan, yani insanların yaptığı aletlerden kopma parçalar" olduğunu ifade eder. Bereketli Hilâl'in höyük zemini, yerleşik hayatın ve Neolitik Çağ'ın medeniyet emareleri olan bu yonga ve dilgi parçalarıyla adeta bezenmiştir.

Adak/ sunu kapları

Gökkadar, Göbeklitepe'deki arkeolojik buluntuların; heykeller, figürinler, bakır ya da malahit cevherleri, oluk ve lif bezemeli kil ve taş kaplar gibi sunu objeleri olduğunu kaydeder. Bu sunu kapları, kurbanı ya da dinsel tören sırasında içilen kutsal suyu akla getirse de bağışlanma için bir yakarış aracıdır. Adak kapları olarak geçen oyuklar dünyevi günahları olumlayacak, karşılıksız ikram ve armağanı çağrıştıır. İkramla af dilemek, ruhsal rahatlamayı da beraberinde getirir.

Göbeklitepe'de Ruhani Mekân

Göbeklitepe'deki somut buluntulardan belirgin örneklerin yer aldığı Tablo 1 ve 2'de, o yerin ruhunu

tasvir eden çağrışımlar ifade edilmeye çalışılmıştır. Ruhani mekânı betimleyen soyut fısıltılarda da keskin sınırlarla birbirinden ayırlanamamakla birlikte, Tablo 3'te sunulan benzer çağrışımlar ortaya çıkar.

Göbeklitepe'de fiziki atmosfere ve arkeolojik kültüre dair örneklerin sunulduğu ilk iki tabloda kavram listesi tablo içinde yer almakta ve sonrasında kavramlar açıklanmaktayken, Tablo 3'te sunulan günümüzün manevi inanışlarında aynı atmosferin ve kültürün izlerini fısıldayan çağrışımlar tablo içinde açıklanmıştır.

SONUÇ

Bu araştırmada, yer teorisi ve yerin ruhu kavramından hareket edilerek antik köyler için geliştirilen Jiang ve Lin'in (2022) kavramsal modelindeki boyutların Göbeklitepe örneğine uyarlanması amaçlanmıştır. İnsanlık tarihinin tespit edilen en erken yerleşim dışı kült merkezlerinden biri olan Göbeklitepe gibi arkeolojik alanlarda, mirasın sürdürülebilirliği, tanıtımı ve aktarımı, maddi buluntular arasında saklı kalan maneviyata duyulacak hassasiyetle mümkündür. Mekândaki maddi buluntularla orada algılanan maneviyatın köprüsü, kültürel bilinçte 'varlık' olarak yorumlanan ruhla kurulur. Göbeklitepe'de bu köprü tasvir edilirken öncelikle, "Bereketli Hilâl, kireç taşı, susuz alan, kırmızı toprak yığını gibi" fiziki atmosfere ve "Neolitik Çağ, dikilitaşlar, tapınaklar, heykellerdeki ve kabartmalardaki hayvan figürleri, ruh deliği" gibi arkeolojik kültüre ait örneklerin çağrıştırdığı kavramlar belirlenmiştir. Bunlardan hareketle, günümüzde ruhani mekânı yansıtan "ziyaret, ritüel, dua ve ibadet, dilek ağacı, kurban, uhrevi yer ve buluşma merkezi" gibi aynı atmosferi yaratan kültür izleri sürülmüştür. Bu soyut fısıltılara kulak vermek, bilhassa arkeolojik alanlarda yerin ruhunun korunması ve sürdürülebilirliği noktasında, kültürü turizmle bütünleyecek yegâne unsurdur.

Yerin ruhunu günümüzde yaşatan soyut fısıltılar, yalnızca fiziki boyutla varlık göstermez, aynı zamanda geçmişin izlerini günümüz göreneklerini ve inanışlarını oluşturan kültürel öğelerde barındırarak insanda ruhani mekân hissini yaratır, o yerle birey arasında duygusal bağ kurar. Yerlerin, insanların ortak deneyimleri, istek ve pratikleri sonucunda karakter ve sembolik anlam kazanmasının sebebi de budur. Göbeklitepe'nin karakterinin ziyaretçisinde yarattığı hisle, bu hissin orada yaşayanlara tanımladığı kimlik, ruhani mekân unsurlarını ortaya koyar. Paylaşılan deneyimlerse ortak belge kaydedilerek toplumsal kimliği oluşturur. Toplum kültürlerinin ve kimliğinin doğru ve yeterli tanıtımında turizm başat rol oynar. Mekânların ruha dokunan yönleriyle birlikte tanıtılması, madden ve manen korunması turizmde elzemdir. Göbeklitepe'nin turizmde açılması sırasında sessiz bir ziyaret ortamı sağlanması, alan yönetimindeki asıl hassasiyeti ve güçlüğü yaratan

yoğunluğu kazı alanının dışında tutacaktır. Böylelikle mekânın ruhunu yansıtarak farklılığını gösteren tüm özelliklerin bir arada düşünülüp ortaya çıkarılması ve buluntuların sergilenmesi sırasında bu ruhun korunup yansıtılması mümkün olacaktır.

Arkeolojik alanların “görünürlük” ve “anlaşılabilirlik” sorunu (Keskin & Tanaç Zeren, 2018: 111), bu sayede çözümlenebilir. Mekânların, ruhunu yansıtan imgelerle hafızalarda yer etmesi, kültürel mirasın korunarak gelecek nesillere aktarılabilirdiği, sürdürülebilir turizm anlayışıyla mümkündür. Göbeklitepe, Türk ortak kültürünün ve mirasının dünyaya daha iyi tanıtılmasını ve yaşatılmasını sağlayacak olan en uhrevi mekânlardandır.

Bu çalışmada Göbeklitepe’de yerin ruhunun fiziki atmosfer, arkeolojik kültür ve günümüze uzanan ruhani mekân yansımalarıyla değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, çalışma sonuçlarının daha sonraki yıllarda ampirik araştırmalarla desteklenmesinin uygun olacağı düşünülmektedir. Zira, elde edilen bulguların ziyaretçilerin deneyimleriyle örtüşüp örtüşmediği test edilememiştir. Çalışmadaki bu önemli sınırlılık gelecekteki araştırmalarla ortadan kaldırılabılır niteliktedir. Özellikle, Göbeklitepe’nin, ziyaretçilerde yarattığı ruhsal etkiyi belirlemeye yönelik araştırmalarla desteklenmesi halinde, bu çalışma alanyazında önemli bir dayanak olacaktır. Dahası tarihi ve kültürel alanların ruh tasvirinin kültürel mirası korumak ve aktarmak açısından önemi kavrandığında, toplumda farkındalık oluşacaktır.

Araştırma sonuçlarının turizm endüstrisinde anlam bulabilmesi, ancak sürdürülebilir turizm anlayışıyla mümkündür. Ziyaretçiler yanında, yerin çağrıştırdıklarının, bölgedeki konaklama işletmeleri, seyahat acentası, yiyecek- içecek işletmeleri gibi endüstrinin paydaşları tarafından da önemsenmesi, özümsemesi ve yaygınlaştırılması gerekmektedir. Örneğin restoranlarda yiyeceklerin Göbeklitepe’yi çağrıştıran adak ve sunu kapları biçimindeki tabaklarda sunulması, konaklama işletmelerinde Göbeklitepe’yi hatırlatacak koku, ses ve görsellerin kullanılması, sütunlardaki imgelerin takı ve süs eşyalarına işlenmesi, Göbeklitepe’nin ruhunu korumak ve yaşatmak açısından etkili olacaktır. Ancak, burada dikkat gerektiren, gelişen turizmin yerin ruhunu değiştirmedeki yadsınamayacak olumsuz etkisidir. Günümüzde bu ruhu korumak ve yaşatmak bireysel ve toplumsal sorumluluktur. Tüm dünyanın ortak mirası olarak UNESCO dünya mirası listesine giren Göbeklitepe’nin farklı bir bakış açısı ile ele alındığı bu keşifsel çalışmanın başka araştırmalara yol gösterici olması ve diğer araştırmacıları cesaretlendirmesi beklenmektedir.

KAYNAKÇA

Akıl, A. (2013). Kızılkuyu Yaban Hayatı Geliştirme Sahası (Şanlıurfa) Florası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Harran.

Albayrak, Y. (2000). Antik Dönemde Edessa, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ben Hadj Salem, M. & Chtara, C. (2018). Le Paysage Sonore Comme Révélateur de l’Esprit du Lieu: Une Sécrétion Latente, *Vertigo*, 18(3), 1-28.

Benedict, P. (1980). Güneydoğu Anadolu Yüze Araştırması (Levha 1-23). H. Çambel & R. J. Braidwood (Ed.), *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi İçinde* (ss. 107-149), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2589.

Berkant, E. B. (2020). Genetik ve Arkeolojik Araştırmalar Işığında Üst Paleolitik Çağda Arkaik Altay Halklarının Doğu Sibirya’dan Göçleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Borkowski, K., Seweryn, R. & Grabińska, E. (2017, 22-23 February). The Significance of Genius Loci in Tourism (On the Example of Krakow in The Years 2012-2016), Paper presented at the 12th International Conference: Topical Issues of Tourism. Tourism As A Crossroads of Knowledge“ Peer-reviewed Conference Proceedings of the International Conference City of Jihlava (Czech Republic).

Bingöl, E. (2021). Güneydoğu Anadolu’da Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneği: Bağlamsal Yaklaşımla Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme, *Anadolu Araştırmaları*, 25, 27-59.

Casey, E. S. (1998). *The Fate of Place: A Philosophical History*, University of California Press, California.

Christou, P. A., Farmaki, A., Saveriades, A., & Spanou, E. (2019). The “Genius Loci” of Places that Experience Intense Tourism Development, *Tourism Management Perspectives*, 30, 19-32.

Clare, L., Kinzel, M., Sönmez, D. & Uludağ, C. (2019). Göbekli Tepe: UNESCO Dünya Miras Alanı ve Değişen Yaklaşımlar, (S. Yelözer, Çev.), *Mimarlık Dergisi*, 405, 14-19.

Çobaner, B. (2022). Arkeolojik Alanların Korunması ve Sunumunda Mimari Yaklaşımlar: Çağdaş Yapının Geçmişle Diyalogu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Bursa.

Çoruhlu, Y. (2019). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul.

- Dietrich, O., Köksal-Schmidt, Ç., Kürkcüoğlu, C., Notroff, J. & Schmidt, K. (2012). Önce Kutsal Alanlar, Sonra Şehirler Kuruldu, *Aktüel Arkeoloji*, 27 (Mayıs-Haziran), 53-68.
- Dokumacı, M. (2020). Renklerin İnsan Yaşamındaki Etkileri ve Renklerin Tarih Boyunca Yolculuğu, *Takvimi Vekayi*, 8(2), 120-131.
- Efe, R. (2002). Coğrafya'da Beş Temel Kavram ve Bunların Öğretim Metot ve Teknikleri, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 5, 27-42.
- Erdoğan, H. A. (2019). Konya'daki Arkeolojik Kültür Varlıklarının Turizme Kazandırılması. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Erinç, S. (1980). Kültürel Güneydoğu Anadolu. H. Çambel & R. J. Braidwood (Ed.), *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi* içinde (ss. 65-82), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2589, İstanbul.
- Fadamiro, J.A. & Adedeji, J.A. (2016). Cultural Landscapes of the Yoruba of South-Western Nigeria Demystified as Solidified Time in Space, *Space Cult.* 19, 15-30.
- Gezgin, D. (2020, 2 Haziran). Yeniden Hayat. Aktüel Arkeoloji. Erişim Adresi: <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/bir-mitos/yeniden-hayat>, Erişim Tarihi: 05.11.2022.
- Gezgin, İ. (2012). *Fallusun Arkeolojisi: Doğal Olanın Kültüre, Kültürün İktidara Dönüşümü*, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Gökkadar, T. (2022). *Göbeklitepe hakkında telefon görüşmesi*. 15 Kasım 2022.
- Günay, E. (2018, 14 Mayıs). Dilek ağacının altında dünyanın en eski tapınağı. Hürriyet, Erişim Adresi: [Dilek ağacının altında dünyanın en eski tapınağı | Ertuğrul GÜNAY Köşe Yazısı - Hürriyet Haberler \(hurriyet.com.tr\)](https://www.hurriyet.com.tr/ertugrul-gunay-kose-yazisi-hurriyet-haberler), Erişim Tarihi: 14.01.2022.
- Güneri, A. S. (2018). *Türk-Altay Kuramı: Arkeolojik Belgeler Işığında Kuzey Asya'da Türklerin Erken Kültür Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Güneri, A. S. Avcı, A. & Bayburt, A. Z. (2022a). Dokuz Eylül Üniversitesi Adına Yapılan 2019-2021 Sibirya Araştırmalarına Ait Sonuçlar, *Arkeoloji ve Sanat*, 169 (Ocak-Nisan), 77-104.
- Güneri, A. S., Avcı, A. & Bayburt, A. Z. (2022b). İpek Yolu Üzerinden Yakın Doğu'ya Sibiryalı Üst Paleolitik Çağ Göçleri, *BRIQ Kuşak ve Yol Girişimi Dergisi*, 3(4), 62-74.
- Horata, O. (2017). Türk Dünyası'nın Kültürel Ufukları: Tarihsel Bağlam İçinde Genel Bir Değerlendirme, *Bilgi*, 82(Yaz), 117- 131.
- ICOMOS (2022). Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi Türkiye Milli Komitesi Hakkında. Erişim Adresi: <https://www.icomos.org.tr/?Sayfa=Icomos&dil=tr>, Erişim Tarihi: 03.10.2022.
- Işıltan, F. (1960). *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- İrim, B. (2022). Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme Ait Harbetsuvan Tepesi Çakmaktaşı Yontmataş Alet Endüstrisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İğdır.
- Jiang, Z. & Lin, D. (2022). Genius Loci of Ancient Village from the Perspective of Tourists Experience: Scale Development and Validation, *International Journal of Environment Research and Public Health*, 19, 1- 18.
- Karasar, N. (1994). *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar, İlkeler, Teknikler*, 6. Basım. 3A Araştırma Eğitim Danışmanlık Ltd., Ankara.
- Kervankıran, İ., Kurnaz, Z. & Başçı, İ. (2021). Bir Yer Olarak Göbekli Tepe'nin Ötekileş(Tiril)En Son Sakinleri”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 24(3): 29-63.
- Keskinsu, G. & Özşahin, M. (2022). Tatar, Başkurt, Çuvaş Destanlarında Hayvanlar ve İşlevleri, *Folklor Akademi Dergisi*, 5(3), 931-946.
- Keskin, Y. & Tanaç Zeren, M. (2018). Arkeolojik Alanlarda Bir Sunum Yöntemi Olarak “Arkeoparklar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi (MBUD)*, 3(2), 110-124.
- Konaş, D. (2020, 27 Nisan). Tilki hakkında bilmeniz gerekenler. Tek Başına da Olur. Erişim Adresi: <https://www.tekbasinadaolur.com/tilki-hakkinda-bilmeniz-gerekenler/>, Erişim Tarihi: 25.12. 2022.
- Kozak, M. (2014). *Bilimsel Araştırma: Tasarım, Yazım ve Yayım Teknikleri*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Köksal Schmidt, Ç. (2017, 14 Ağustos). Göbeklitepe'nin üç taşı, üç rengi. Erişim Adresi: <https://urfahizmet.com/gobeklitepenin-uc-tasi-uc-rengi.html>, Erişim Tarihi: 6.10.2022.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2022). Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması Sözleşmesi. (1983). 14.04.1982 tarih ve 2658 sayılı Kanunla katılmamız uygun bulunan bu Sözleşme, 23.05.1982 tarih ve 8/4788 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla onaylanarak, 14.02.1983 tarih ve 17959 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanmıştır. Erişim Adresi: <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-263665/dunya-kulturel-ve-dogal-mirasin-korunmasi-sozlesmesi.html> Erişim Tarihi: 25.12.2022.

Lianto, F., Priyomarsono, N. W., Nuramin, L., & Wiratno, B. (2021). Ensuring Genius Loci based on Spatial Experiences of Three Resorts in Ubud, Bali, Indonesia, *ISVS e-journal*, 8(1), 47-63.

MacLeod, N. (2021). 'A Faint whiff of Cigar': the Literary Tourist's Experience of Visiting Writers' Homes, *Current Issues in Tourism*, 24 (9), 1211-1226.

Mahendarto, T. (2018). Indonesia's Construction Ripple Phenomenon: How it Affects Yogyakarta's Genius Loci. In *6th Annual International Conference on Architecture and Civil Engineering (ACE 2018)*. Singapore.

Mezkit Saban, G. (2020). Türk Kültüründeki İlahi Varlık Kurt Ana ve Kurt Ata'nın Anadolu Geleneklerindeki Doğum Pratiklerine Etkisi Üzerine Bazı Tespitler, *Kesit Akademi Dergisi*, 6 (24): 232-240.

Norberg-Schulz, C. (1979). *Genius Loci- Towards A Phenomenology of Architecture*, Rizzoli, New York.

Notroff, J., Dietrich, O., Peters, J., Pöllath, N. & Köksal-Schmidt, Ç. (2015). Uygarlığın Doğuşunda Neolitik Şölenlerin İzleri: Göbeklitepe: Dünyanın En Eski Tapınım Alanı ve Besin Üretimini Başlangıcı, *Aktüel Arkeoloji*, 28-41.

Ölçer Özünel, E. (2013). Yeni Miras'lar ve Uluslararası Sözleşmelerde Sürdürülebilir Kalkınma Stratejileri, *Milli Folklor*, 100(Kış), 14-30.

Özalp, H. (2016). İnsanlığın En Eski Tapınağı Göbeklitepe Teolojik Olarak Bize Ne Söyler?, *Bilimname*, XXX(1), 59-74.

Raimondo, S., Rea, L., & Wang, Y. S. (2022). Taijiqian, Genius Loci and tourism: A Participant Observation about Chenjiagou, *Revista de Artes Marciales Asiaticas*, 17(1), 50-72.

Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç. & Nas, E. (2021). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi, *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-256. <http://doi.org/10.33400/kuje.843306>.

Schmidt, K. (2007). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar*, (R. Aslan, Çev.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Servetbaş, İ. (2022). Şanlıurfa Göbeklitepe Kentsel Arkeolojik Sit Alanı ve Örencik Mahallesi Arkeopark Model Önerisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Gaziantep.

Skinner, H (2011) In Search of the Genius Loci: The Essence of a Place Brand, *The Marketing Review*, 11 (3), 281-292.

Silva, K. D. (2015). The Spirit of Place of Bhaktapur, Nepal, *International Journal of Heritage Studies*. 21, 820-841.

Sökmen, M.A. & Bakırcı, Ç.M. (2013, 19 Eylül). Anahatları ile Yontmataş Teknolojisi. Erişim Adresi: <https://evrimagaci.org/anahatlari-ile-yontmatas-teknolojisi-1407>, Erişim Tarihi: 28.12.2022.

Steele, F. (1981). *The Sense of Place*, CBI Publishing Company, Inc., Boston, Massachusetts.

Şahin, G. (2020). Türk Dünyasında Domuz (*Sus Scrofa Domestica*) Yetiştiriciliği ve Türk Kültüründe Domuz, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 104-122.

Şahinalp, M. (2019, 29 Kasım- 1 Aralık). Göbeklitepe Arkeolojik Sit Alanının Yer Seçimi Üzerinde Rol Oynayan Doğal Ortam Özellikleri, Sözlü Sunum 4. Uluslararası GAP Sosyal Bilimler Kongresi, Şanlıurfa.

Tekin, A. (2021). Toplanma Alanı Teorisinin Göbeklitepe Örneği Üzerinden Değerlendirilmesi, *Gorgon Dergisi*, 14(Mayıs), 29-58.

Tosyagülü Çelik, H. & Çelik, B. (2020). Şanlıurfa. Tek Tek Dağları Neolitik Dönem Fauna ve Florasına Genel Bir Bakış, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 47(Autumn), 159-168.

Turgeon, L. (2009). *The Spirit of Place: between Tangible and Intangible Heritage. L'Esprit du Lieu: Entre le Patrimoine Matériel et Immatériel*, Québec, Les Presses de L'Université Laval.

Tuzcu, S., & Karabıyıkoglu, M. (1991). Resifler: Genel Karakterleri, Fasiyesleri, Evrimi ve Ekonomik Önemi, *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, 38, 5-38.

Uçkaç, N. (2022, 11-13 Haziran). Dünyaya Kültür Taşıyan Ön Türk Kurultayı: Göbeklitepe'de taş alet teknolojisi. Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/vitrin/gobeklitepede-tas-alet-teknolojisi-6778787>, Erişim Tarihi: 25.06.2022.

Uhri, A. (2016). *Arkeolojik, Arkeometrik, Dilsel, Tarihsel ve Etnolojik Veriler Işığında Anadolu Mutfak Kültürünün Kökenleri*, Ege Yayınları, İstanbul.

Uludağ, C. (2022). Bereketli Hilalin Kalbi Göbeklitepe. Erişim Adresi: <https://trdergisi.com/bereketli-hilalin-kalbi-gobeklitepe/>, Erişim Tarihi: 21.11. 2022.

Uluşık, Y. P. (2018). Mangala Oyunu Hakkında Bir Değerlendirme, *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 10(39- Yaz), 173- 186.

UNESCO. (2017). *Nomination for Inclusion on the World Heritage List, Nomination Text, Göbekli Tepe*, 5-10.

Usta, G. (2020). Mekân ve Yer Kavramlarının Anlamsal Açından İrdelenmesi, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 10(1-January), 25-30.

Volgger, M. (2019), Staging Genius Loci: Atmospheric Interventions in Tourism Destinations, Volgger, M. and Pfister, D. (Eds.) *Atmospheric Turn in Culture and Tourism: Place, Design and Process Impacts on Customer Behaviour, Marketing and Branding (Advances in Culture, Tourism and Hospitality Research, Vol. 16)*, Emerald Publishing Limited, Bingley, 139-151. <https://doi.org/10.1108/S1871-317320190000016016>

Warburton, N. (2017). *Felsefenin Kısa Tarihi*, (G. Ateşoğlu, Çev.), Alfa Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul.

Yelken, K. (2022). Göbeklitepe-10 Öntürklerin İzleri. Erişim Adresi: <https://www.kenanyelken.com/gobeklitepe-onturkler-tamgalar>, Erişim Tarihi: 25.12.2022.

Yetmen, H. & Ateş, D. (2021). Göbekli Tepe ile Karahan Tepesi'nin Jeomorfolojisi ve Doğal Ortam Koşullarının Erken Neolitik Dönem Yaşamı Üzerindeki Etkileri, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(123-Aralık), 121-141.

Yıldırım, A. (2006). Renk Simgeseliği ve Şeyh Gâlib'in Üç Rengi, *Millî Folklor*, 18(72- Kış), 1 -18.

Yücel, M. & Sanal, Ş. (2021). Selçuklu Dönemi Eserlerinde Hayvan Sembolleri: Ahlat Müzesi Örneği, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 11(3), 535-545.

Yüksel, A. (2019). Turizm Akademisinde Yanılsamalar, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 16(2), 340- 351.

Yüksel Halıcı, G. (2014). Gök Tanrının Temsilcileri: Koruyucu Kuşlar, *Folklor/Edebiyat*, 20(77), 71-81.

Destek Bilgisi: Bu çalışmanın hazırlanması süresince herhangi bir bireyden ya da kurumdan aynı ya da nakdi bir yardım/destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Makalede herhangi bir çıkar çatışması ya da kazancı yoktur.

Etik Onayı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Turizm Akademik Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Bilgilendirilmiş Onam Formu: Tüm taraflar kendi rızaları ile çalışmaya dâhil olmuşlardır.

Etik Kurul Onayı: Bu araştırma etik kurul kararı gerektirmeyen araştırmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmacıların Katkı Oranı: Çalışma üç yazarın ortak katkısı ile hazırlanmıştır

1. Yazar = 35%
2. Yazar = 35%
3. Yazar = 30%

EXTENSIVE SUMMARY

The Spirit of Göbeklitepe in the Spatial Dimension of Cultural Heritage

Hatice GÜÇLÜ NERGİZ*, Fidel TOKER,
Meryem AKOĞLAN KOZAK

Introduction

The concept of cultural heritage expresses the social memory and identity formed by the cultural accumulation of the society. Culture, one of the terms of culture and heritage that make up this concept, is the accumulation of all material and moral values in the historical development process of the society, and it is continuous. There is vitality and movement in the nature of culture, which is shaped and transformed according to the place, the individual, and the situation. Heritage, on the other hand, is static and refers to the past or the remnant of the past (Ölçer Özünel, 2013: 15). The formation of a cultural accumulation that determines social identity depends on the transfer of all material and moral heritage throughout generations. Collective memory formed by cultural accumulation is the identity that every society preserves from generation to generation through education and behavior (Horata, 2017: 118). As in the example of Göbeklitepe, which is the subject of this study, the way to reveal the identity/spirit of the place in historical exploration areas open to tourism passes through concrete as well as intangible elements that can shape the cultural heritage and social memory of the society. Drawing attention to this issue is the main focus of this study. Science today accepts space as a set of relations with the addition of the concepts of existence/place/memory (Usta, 2020: 26). For Göbeklitepe, the concept of place will first be examined as a dimensional space in terms of geographical, geological, and physical aspects, and then it will be discussed with a perceptual space dimension that will include the whole of psychological and spiritual relations.

The concept of place is accepted as spaces that contain human experience with a general approach; there is a feeling in the concept of place (Usta, 2020: 25). In the words of Yüksel (2014: 343), "tourism is a spiritual journey rather than a material one". In this journey, as much as the destination, the reasons that lead the person to travel and draw him to the place he goes are also important. your life; physical, social, psychological, philosophical, historical, environmental, ideological, etc. spaces that bear traces of many dimensions, contain experiences (Usta, 2020: 26).

As the experiences of the destination, which correspond to the spirit of the place, are mixed with those of the person going, as all the attraction elements of that place are adorned with historical and cultural accumulation, the spirituality of the journey and the spirit of the place of visit gain importance.

The theoretical background of this study is based on Norberg-Schulz's theories of place, the concept of the spirit of place, and the conceptual model developed by Jiang and Lin to define the spirit of place. The physical atmosphere, archeological culture, and spiritual elements of the model were evaluated in terms of this location. The contribution of this research to fill the gap in the tourism literature on the spirit of place is twofold. First, the concept of the spirit of place, which is difficult to explain rationally, is addressed in the archeological site of Göbeklitepe, which is still under excavation. Another contribution is that this issue, which has been examined in a single dimension with a limited number of studies in tourism (Christou et al., 2019; Fadamiro & Adedeji, 2016; MacLeod, 2020; Raimondo, Rea, & Wang, 2022; Silva, 2015), is a multi-dimensional re-adaptation of Jiang and Lin's (2020) conceptual model for Göbeklitepe. With the model presented, it is thought that the study will form a basis for further cultural heritage research. In this context, the concept of place for Göbeklitepe is first examined as a space with geographical, geological, and physical dimensions, and then with a perceptual space dimension that will include all psychological and spiritual relationships.

Method

In this study, in which the concepts reflecting the spirit of the place are determined by qualitative research method on the basis of a model, the case study method (Kozak, 2014: 32) was adopted and Göbeklitepe was chosen as the sample place. The spirit of place is expressed as a protective power that gives life to places, follows them from birth to death, and determines their nature and essence. Emphasizing that each location in Göbeklitepe has its own unique character, the physical atmosphere, archeological culture, and spiritual elements of the place were defined. For this purpose, official websites of institutions, scientific studies (articles, books, reports, thesis), promotional brochures, interview texts, presentations, and various news texts from the sites of people conducting scientific research in the excavation area were examined.

Traces of lifestyle and habits that reveal in the finds from the excavations of Göbeklitepe dating back 12 thousand years, presented with books, brochures, films, documentaries, and virtual applications, arouse the feeling of traveling in the past in individuals.

*Corresponding author at: Corresponding author at: Kocaeli University, Tourism Faculty, Department of Tourism Management, Kocaeli, E-Mail Address: hg.nergiz@kocaeli.edu.tr

Considering that the places are known for their customs and traditions in their history and their spirits are kept alive, this trip is very valuable in terms of social memory. In fact, the past of a place never changes, only the story of that place is told differently, with generations judging with feelings and interpreting history differently. With the collection of memories and cultural symbols of the human communities that lived in a region, places become a storehouse of the past. Warehouse products are transformed and internalized for generations, creating social memory and culture. Transferring social memory and identity, i.e., heritage with all its material and spiritual elements, means transporting tradition and culture from the past to the present.

In mystical geographies like Göbeklitepe, the importance of the narratives reflected in the speeches of the local people, the daily lifestyles, and the beliefs of the region in revealing and keeping alive the spirit of the place is as significant as revealing and exposing the signs of the life of the inhabitants of this place thousands of years ago. Transmitting a culture is like drawing today's model from yesterday's threads and being able to weave tomorrow's cocoon with them. The essence of this study, which examines the cultural heritage of Göbeklitepe in terms of Turkey and Turkic countries, is to build the spiritual bridge of Göbeklitepe through the reflections of the spiritual space traced in the physical atmosphere and the archeological cultural elements. "Fertile crescent, limestone, dry land, red soil heap, plateau/hilly/elevation, rocky surface, flint, skarabe" constitute the examples of physical atmosphere at Göbeklitepe, while "Neolithic age, obelisk/stone blocks, dromos, temples, statues and reliefs "animal figurines, spirit hole, stone burials/tombs and burial area, flake/blade fragments, votive/offering pots" are examples of archeological culture. The character of Göbeklitepe is formed by the combination of the physical atmosphere and the elements of the archeological culture with the feeling created by the human being and the identity that it defines at the place, hence the elements of space witty. These elements are defined as "visit, ritual, prayer and worship, wishing tree, sacrifice, scarabs, place of pilgrimage and worship, sanctuary, otherworldly place, center of belief and encounter".

In this exploratory study, which will contribute to the preservation and promotion of Göbeklitepe cultural heritage with its physical and spiritual texture, in which a spiritual approach is adopted, the three-dimensional conceptual model of Jiang and Lin (2022: 5) has been used because it reflects the features that best express basic information. The concept of the spirit of the place, which gives originality to a settlement, emerges in three different dimensions in tangible and intangible cultural

heritage. Within the scope of this study, the physical atmosphere, spiritual homeland, and architectural culture dimensions in Jiang and Lin's conceptual model (replaced with the concept of spiritual homeland/spiritual space, architectural culture/ archeological culture) are discussed.

Results

The preservation and sustainability of the spirit of place, especially in archeological sites, is the only way to integrate culture into tourism. It is essential for tourism, which plays a leading role in the correct and adequate transmission of community cultures, to promote places with their spiritual aspects and to protect them materially and spiritually. When Göbeklitepe was opened for tourism, the silence and clarity of the visiting environment was imagined, and it was recommended to maintain the density outside the excavation area. It has been stated that the main sensitivity and difficulty in this matter is to consider and present all the characteristics that reflect the spirit of the place and reveal its differences. This is only possible with a sustainable tourism approach, where cultural values can be preserved and passed on to future generations, and places are commemorated with visuals that reflect their spirit.

Conclusion

Introducing places with their soul-touching aspects and protecting them materially and spiritually are essential to tourism. Regarding the opening of Göbeklitepe to tourism, Schmidt dreamed of a "quiet and clear visiting environment" and made his will to keep the density out of the excavation area. Thus, he drew attention to the fact that the main sensitivity and difficulty in the management of the site is to consider and reveal all the features that show the difference by reflecting the spirit of the space, and to preserve and reflect this spirit while exhibiting the finds. The problem of "visibility" and "intelligibility" of archeological sites (Keskin & Tanaç Zeren, 2018: 111) can be solved in this way. It is possible for places to be remembered with images that reflect their spirit, with the understanding of sustainable tourism, where cultural heritage can be preserved and transferred to future generations.

